

УДК 316.471.

*І.Мартинюк,
доктор соціологічних наук;
Н.Соболева,
доктор соціологічних наук*

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ СОЛІДАРИТЕТІВ ЗА УМОВ ЗАГОСТРЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ

У статті розглянуто механізми формування солідаритетів та проаналізовано особливості процесів солідаризації в умовах суспільної кризи.

В статье рассмотрены механизмы формирования солидаритетов и проанализированы особенности процессов солидаризации в кризисном обществе.

The paper examines the mechanisms of group solidarity formation and analyzes the peculiarities of solidarization process in a crisis society.

Ключові слова: соціальна солідарність, солідаритет, стабільність суспільства.

Ключевые слова: социальная солидарность, солидаритет, стабильность общества.

Keywords: social solidarity, group solidarity, social stability

З-поміж фундаментальних понять соціології важливе місце в поясненні великомасштабних процесів становлення суспільства і його трансформацій належить соціальній солідарності. Соціальна солідарність є важливою передумовою гармонійного розвитку суспільства і визначальною умовою його стабільності. Дослідження цього феномену набуває особливого значення в часи соціальних потрясінь, оскільки відновлення нормального функціонування соціуму потребує використання всіх механізмів солідаризації задля згуртування суспільства в процесі вирішення надзвичайних завдань, що постають перед ним у цей період.

Солідарність – одне з широкоживаних і водночас аморфних понять, що охоплюють численні наукові інтерпретації з буденним потрактуванням. Близькими до нього є такі поняття, як гармонія, єдність, консолідація, консенсус, підтримка, згуртованість, однастайність, відповідність, згода, злагода, погодженість, інтеграція, асоціація, кооперація, допомога, відповідальність тощо.

Це поняття зародилось та стало використовуватися у європейській соціології у зв'язку з класовою єдністю робітників на тлі розгортання соціальних рухів проти буржуазії в ХІХ ст. У контексті французьких соціологічних теорій у ті часи вчення про солідарність розвивали Ж.Фур'є, О.Конт і Е.Дюркгейм, які розглядали це явище як моральну основу суспільства. (Зокрема, Конт вважав, що консенсус у суспільстві забезпечується завдяки домінуванню в ньому соціальних почуттів і соціальних ідей певного типу, а саме тих, що сприяють зміцненню громадянської солідарності.) У соціології М.Вебера, яка спиралася на етику протестантського віровчення, солідарність визначалася як норма поведінки.

На черговому 4-му Всеросійському соціологічному конгресі, що відбувся у жовтні 2012 р. в Уфі, відомий російський філософ і соціолог О.Гофман зробив доповідь про те, що таке солідарність з соціологічного погляду. Він зазначив, що “солідарність як ідея і об’єкт соціологічного аналізу відіграла, відіграє і, ймовірно, відіграватиме найважливішу роль. А це означає необхідність і плідність подальших досліджень у даній сфері, з урахуванням досягнень і уроків вивчення ідеї солідарності за два сторіччя її існування” [1].

Полісемія наукового дискурсу, примножена за рахунок переплетення з політичним, ідеологічним, моральним, парадигмальним дискурсами, привела в подальшому до створення значної кількості дефініцій соціальної солідарності. В узагальненому вигляді О.Гофман звів їх до 12 визначень, кожне з яких здатне слугувати як самостійною характеристикою даного соціального феномену в певному вузькому ракурсі, так і атрибутивною властивістю більш універсального його тлумачення:

1. Об'єктивна функціональна взаємозалежність, взаємодоповнюваність і спільність інтересів індивідів, груп, товариств.

2. Суб'єктивна взаємна симпатія, співчуття, співпереживання, консенсус соціальних акторів.

3. Прихильність акторів одним і тим же нормам і цінностям.

4. Загальна соціальна (групова) ідентичність.

5. Соціальний зв'язок у найширшому сенсі.

6. Соціальна інтеграція.

7. Спільність поглядів і відповідальності акторів.

8. Спільна діяльність для досягнення певної мети.

9. Альтруїстична допомога, взаємодопомога або підтримка соціальних акторів.

10. Моральний обов'язок, заснований на цінності справедливості, який приписує допомагати іншим людям (ближнім, соратникам у спільній справі, нужденним, обділеним долею тощо).

11. Різні форми соціальної, економічної та політичної підтримки, у тому числі з боку держави, спрямованої на поліпшення становища певних соціальних груп і прошарків, включаючи діяльність інститутів соціального захисту та соціального страхування.

12. Спільна відповідальність за що-небудь (звідси, наприклад, характеристика солідарності як "кругової поруки" та застосування принципу "один за всіх і всі за одного" в словнику В.Даля).

Сучасні зарубіжні й вітчизняні дослідники проблеми соціальної солідарності зосереджуються на різних аспектах та різних рівнях існування цього явища, починаючи від солідарності малих груп (наприклад, сім'ї) і закінчуючи соціальною солідарністю суспільства в цілому, де солідарність розглядається як одна з передумов соціальної стабільності й соціального порядку. Соціологи цікавляться явищем соціальної солідарності в різноманітті його проявів й не тільки в теоретичному ракурсі, а й з метою знайти застосування концепту солідарності в емпіричних соціологічних дослідженнях для пояснення людської поведінки.

При цьому одні соціологи наголошують на таких ознаках, як кооперація, згуртованість, єдність, другі як основні ознаки виділяють довіру, наявність загальних ідей, поглядів, цілей, треті – належність до якогось цілого та відповідну самоідентифікацію, четверті пропонують інші варіанти конструктів соціальної солідарності, поєднуючи ці характеристики у різних комбінаціях або додаючи свої.

Наведемо кілька прикладів. Український дослідник М.Паращевін називає таке підґрунтя соціальної солідарності, як загальні цілі, довіра між людьми, відсутність загрози можливих конфліктів (у тому числі зумовлених дискримінацією за національною ознакою), позитивна або хоча б нейтральна оцінка соціального розшарування [2].

С.Красько зазначає, що в сучасній соціології поняття “соціальна солідарність” використовують переважно для визначення “ступеня або типу інтеграції різних спільнот, а також індивідів до групи”, дане поняття характеризує почуття, прагнення або дії конкретної людини або групи [3, с. 255].

Російська дослідниця С.Барсукова розглядає явище солідарності переважно як особливий випадок соціальної взаємодії, природа якого полягає в моральному обов’язку допомоги “своїм”, членам своєї Ми-групи в ситуації нестабільності, у часи криз і різких соціальних трансформацій. Вона аналізує прояви такого типу солідарності саме на рівні груп і зазначає, що “групова солідарність виростає не з механічної суми індивідуальних нещастя, а зароджується на основі групового соціального неблагополуччя, інтерпретація якого підкреслює єдину природу труднощів, зумовлених діями “ворожого оточення”, тобто розглядає солідарність як відгук на реальне чи уявне неблагополуччя для життєдіяльності соціальної групи як якогось цілого [4, с. 4].

К.Урсуленко розглядає соціальну солідарність як поняття, що описує “стан суспільства або великої соціальної спільноти, за якого наявні: єдність цінностей, ідей, переконань, поглядів, інтересів, цілей суспільства, спільність норм, а також функціональна взаємозалежність та узго-

дженість у виступах і діях, пов'язаних з реалізацією інтересів (досягненням цілей) цього суспільства або великої соціальної спільноти" [5, с. 155]. Дослідниця вважає, що це визначення, попри його загальність, має достатній потенціал для застосування його в емпіричних дослідженнях явища соціальної солідарності у тому чи тому конкретному суспільстві й запропонувала на цій основі вимірну схему та відповідний інструментарій дослідження соціальної солідарності у масових опитуваннях [6].

Таким чином, з огляду на складність, багатозначність і навіть певну аморфність даного явища навряд чи можливо синтезувати його вичерпну дефініцію. Найбільш продуктивною видається його інтерпретація в дусі постнекласичної традиції, згідно з якою підкреслюються ті ознаки, що є істотними з погляду конкретних дослідницьких завдань. Тому, не претендуючи на всеохопність тлумачення, ми розглядаємо соціальну солідарність як ґрунтоване на певній збіжності поглядів, норм, цінностей, осмислене активне ставлення актора до соціальних подій, явищ, ситуацій, процесів, що викликає співчуття, співпереживання, згуртованість з іншими акторами, які дотримуються відповідної позиції і виражається в готовності діяти певним чином і нести за це відповідальність.

Важливо мати на увазі, що невід'ємною рисою механізму досягнення й підтримки соціальної солідарності в будь-якому суспільстві є такий чинник, як насильство. Воно набуває форми примусу і репресій, якщо йдеться про підтримку певного status quo у разі реальної або потенційної загрози його порушення. У випадку прямого революційного конфлікту, пов'язаного з насильницькою зміною влади в даному суспільстві, ставиться під питання одна система засад соціальної солідарності й пропонується альтернативна їй система консолідації соціуму. Другою підставою є символічна складова, що охоплює погляди, переконання, стереотипи, вірування, ідентифікації, норми і правила. Наявність такої системи є обов'язковою умовою для інтеграції як традиційного, так і сучасного суспільства, що однаково потребують легітимації і санкціонування певних суспільних відносин.

Солідарність може базуватися на ґрунті спільних соціальних переживань та почуттів, які охоплюють великі маси людей “у дні торжеств і бід народних”, кажучи словами М.Лермонтова. Важливість дослідження солідарності в цьому аспекті визначається тим, що вона, ситуативно фіксуючи певним чином емоційно забарвлене усвідомлення актором того, що відбувається, так би мовити в режимі “онлайн”, стає значущим чинником його соціальної поведінки. Образно кажучи, соціальна солідарність є тим механізмом, що дає змогу “вихоплювати” з калейдоскопу відрефлексованих соціальних подій певні конфігурації оцінок, думок і переживань, включаючи такі тимчасові утворення до власного габітусу і тим самим подовжуючи термін їхньої дії.

Характерним прикладом дії цього механізму є явище Євромайдану, коли від початку вимоги учасників акцій протесту у центрі столиці України підтримували 41,3% опитаних, ще 6,8% долучились до них згодом, а 8,4% з часом перестали їх підтримувати (за даними моніторингу громадської думки Інституту соціології НАН України, 2014 р.). Початковою у липні 2013 р. рушійною силою стала солідаризація значної частини громадськості з порівняно невеликою кількістю мітингувальників, що стали жертвою насильства з боку влади, а вже згодом ескалація протистояння як рекрутувала нових прибічників декларованих ідей, так і відвертала від Майдану частину колишніх прихильників.

При цьому варто розрізняти активну і пасивну форми солідаризації: якщо загалом на тій чи іншій стадії подій підтримку вимог Майдану висловлювали 57,5% респондентів, то про безпосередню участь у різних формах протестних практик заявили загалом 17,2%, що є доволі високим показником і свідчить про велику інтенсивність процесу солідаризації. На жаль, на цьому підґрунті відбулася заміна загальнонаціональної солідарності частковою, парціальною, що на тлі ейфорії від політичних здобутків відбувалася доволі відверто й агресивно. Партикуляризм, що був сприйнятий за універсалізм, призвів до ігноруван-

ня негативного ставлення до вимог Євромайдану понад чверті (28%) населення, не кажучи про 15,6% тих, хто не визначився зі своєю позицією. Відтак, оскільки механізм солідаризації здебільшого передбачає, окрім згуртування навколо ідеологеми (міфологеми) її носіїв, об'єднання проти когось або чогось, це спонукає противників так само гуртуватись задля обстоювання своїх інтересів.

Результатом такого об'єднання стає формування *солідаритету*, тобто певного типу раціоемоційного ставлення до тієї чи тієї нагальної суспільної проблеми, що набув масового поширення за даного суспільного хронотопа. Особливу увагу слід звернути на ту обставину, що хоча раціональна компонента, як правило, присутня в процесі утворення солідаритету (як мінімум, у вигляді раціоналізації своїх дій *постфактум*), однак не менш значущою є ірраціональна, почуттєва складова, котра здатна відігравати роль "спускового гачка" в ініціації утворення нового солідаритету. Актуальним прикладом прояву солідаризуючого потенціалу соціальних почуттів є сплеск обурення по всій країні унаслідок жорстокого розгону протестувальників на Майдані Незалежності в Києві, що, власне, започаткував загальнонаціональний виступ проти тодішньої влади. Не менш вагомим для зміцнення протилежного за змістом солідаритету на Сході України стала трагічна загибель групи прихильників проросійської політичної орієнтації під час пожежі у будинку профспілок в Одесі.

Таким чином, соціальні емоції та почуття в період загострення соціально-політичної ситуації здатні виходити на перший план як ситуативне джерело об'єднання, згуртування, солідаризації різноманітних верств суспільства, котрі охоплюються єдиним поривом, що може швидко минути, а може й перетворитися на стійке ставлення й тривалий час скеровувати соціальну поведінку значних мас людей.

При цьому слід наголосити, що підґрунтям для утворення і зміцнення тих чи тих солідаритетів здатні слугувати не лише гострі безпосередні емоційні реакції на конкретні події, а й триваліші емоційні стани та почуття, зокрема соціальні страхи.

Нестабільність суспільної ситуації спричинила стрімке зростання почуття тривоги щодо майбутнього України. Якщо у 2005 р. її відчували 25% опитаних, у 2013 р. – 31%, то у 2014 р. – уже 45% опитаних.

У регіональному розрізі фіксуються суттєві відмінності у настроях та очікуваннях населення Донецької і Луганської областей та населення решти областей України. В емоційному настрої населення цього регіону сильніше виражена розгубленість, яку відчують 20% респондентів, проти 12% на решті території. Приблизно така ж картина і щодо переживання безвиході, яке відчують 19% населення у Донецькій і Луганській областях та лише 7% населення у інших областях. Ще більший розрив зафіксовано у позитивних переживаннях. Оптимізм відчують лише 10% населення зазначених областей і 26% населення решти областей, з надією дивляться у майбутнє України лише 20% респондентів на Донеччині та Луганщині, тоді як серед решти опитаних цей показник становить 53%.

На тлі значного зростання напруженості в суспільстві (з 28,8% у 2012 р. до 41% у 2014-му зросла частка респондентів, які відчують саме цей стан), в оцінках *свого* майбутнього опитані найчастіше зазначають надію (48,6%), оптимізм (24,2%), тривогу (39,9%), страх (18,2%), та все ж, як правило, не безвихідь (таких відповідей – менше 9%). Дані дослідження дають підстави для твердження про певний запас міцності, що дає змогу більшості населення зустрічати нові виклики, спираючись на попередній життєвий досвід, та з упевненістю дивитись у майбутнє. В Україні поки що спостерігається доволі стабільний стан речей у повсякденному житті населення, більшість респондентів у всіх регіонах не скаржаться на погіршення місцевих умов.

Життєвий досвід людей і шкала їхніх основних життєвих цінностей прямо відбивається в соціальних страхах – масових уявленнях про те, що може становити реальну загрозу для стабільності існування та життєвого процвітання. Суб'єктивні оцінки актуальних соціальних загроз, що визначають соціальне самопочуття населення України,

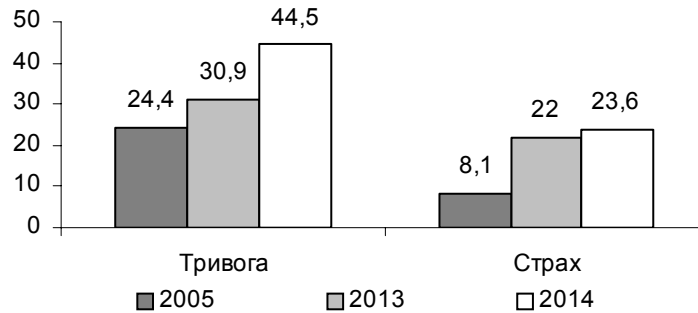

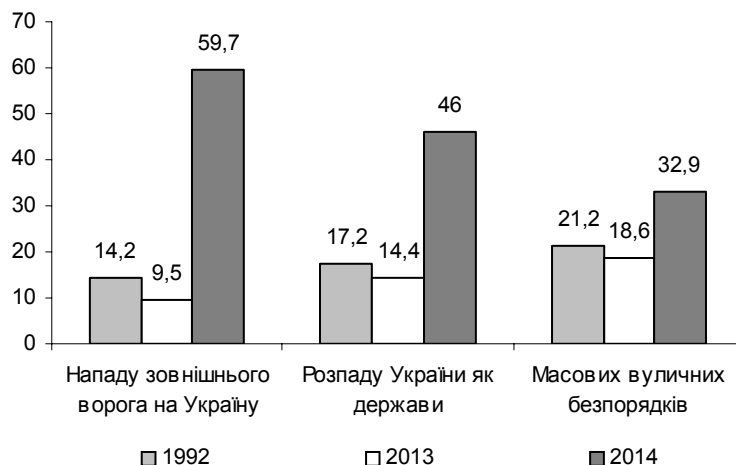
Рисунок 1. Динаміка переживання тривоги та страху (%)

служують доволі надійним барометром, який дає змогу судити про морально-психологічну ситуацію та ціннісні пріоритети в українському суспільстві (табл.).

Традиційно громадяни України побоюються зростання цін, не виплати зарплат, пенсій тощо (Треба відмітити, що ці страхи постійно займають перші місця в ієрархії побоювань пересічних українців. Ці страхи переважають і сьогодні, оскільки наша країна перебуває не тільки у стані тривалої економічної і соціально-політичної кризи, а й фактично у стані внутрішньої та зовнішньої війни.), а також безробіття, зупинення роботи підприємств (весь блок соціально-економічних страхів), зростання злочинності, зараження небезпечними для життя інфекціями та наслідків катастрофи на ЧАЕС, але показники по всіх цих побоюваннях істотно знизилися та ніби “пригасили” на тлі більш актуальних і дуже небезпечних чинників, від яких залежить те, чи існуватиме сама Україна як незалежна держава.

Відбулись істотні зміни в ієрархії домінантних страхів: якщо, починаючи з 2004 р., опитані вважали, що люди найбільше побоюються зростання цін (до 80,6% у 2012 р.), безробіття (79,4% у 2012 р.) та не виплати пенсій (65,8%), то у 2014 р., попри загальноновизнані та статистично підтвержені негативні тенденції у фінансовому секторі, про-

Розділ другий

Рисунок 2. Динаміка відповідей на запитання “Як Ви вважаєте, чого люди зараз побоюються найбільше?” (%)

мисловості та соціальной сфері, що теоретично могли б вплинути на подальшу актуалізацію цих проблем у масовій свідомості, всі згадані показники, хоча і зберегли за собою топ-місця у рейтингу основних загроз, значно зменшились.

У структурі актуальних страхів населення України за останні два роки необхідно відзначити велике підвищення частки таких соціальних загроз, як напад зовнішнього ворога на Україну, розпад України як держави, міжнаціональні конфлікти, що пояснюється сучасною війною на Сході України і агресією з боку РФ. Суттєво, майже вдвічі, зросли небезпеки масових вуличних безпорядків, напливу біженців, переселенців і приїжджиків. Значущого зростання також зазнали побоювання міжрелігійних конфліктів та повернення до старих часів застою. “Зросли” показники побоювань голоду та холоду в квартирі, що теж зрозуміло з огляду на події на Сході України та протистояння з РФ як поки що основного та незамінного постачальника енергоносіїв. А ось страх встановлення диктатури в країні, навпаки, дещо знизився після повалення попереднього режиму влади.

Таблиця
Як Ви вважаєте, чого люди побоюються
зараз найбільше? (%)*

Джерела страхів	1992	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
<i>Соціально-економічні та екологічні</i>																
Зростання цін	66,4	77,0	77,2	75,0	71,3	75,1	75,2	77,8	80,8	86,0	83,2	84,2	74,7	80,6	79,6	60,9
Невиплати зарплат, пенсій тощо	-	-	-	-	64,7	68,8	56,5	56,2	55,8	51,6	74,4	73,8	56,8	65,8	75,4	60,9
Безробіття	60,3	84,4	86,4	84,9	73,0	75,6	67,9	68,6	64,9	54,4	88,3	80,1	71,9	79,4	78,1	60,4
Зростання злочинності	68,0	66,3	71,0	69,8	61,5	59,9	54,9	46,5	43,2	43,1	62,2	43,2	42,0	45,5	49,3	42,6
Зупинення роботи підприємств	13,2	20,1	16,5	14,8	39,1	45,1	35,3	34,7	34,2	29,9	59,4	43,2	33,8	35,7	36,4	36,1
Зараження загрозливими для життя інфекціями (туберкульоз, СНІД тощо)	-	-	-	-	40,6	48,1	43,0	32,9	38,3	39,2	39,4	37,3	26,6	34,5	36,6	17,4
Наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС	46,5	43,6	40,3	35,7	30,4	31,9	24,9	21,0	22,3	18,1	16,3	16,1	15,9	16,7	18,6	9,2
<i>Життєзабезпечуючі</i>																
Голоду	50,3	71,3	71,8	64,9	51,2	52,8	45,5	33,8	33,8	31,8	43,9	34,7	33,6	37,3	29,8	33,5
Холоду в квартирі	17,2	41,7	45,4	50,0	33,4	40,7	30,7	26,8	29,9	21,2	31,0	17,5	19,3	23,7	18,4	23,7
<i>Соціально-політичні</i>																
Нападу зовнішнього ворога на Україну	14,2	20,9	17,9	13,1	16,4	15,7	10,5	8,6	6,6	6,7	7,2	6,9	6,5	6,8	9,5	59,7
Розпаду України як держави	17,2	15,5	11,9	11,6	14,7	14,2	10,8	18,9	22,9	21,9	22,3	16,7	16,1	11,8	14,4	46,0
Міжнародних конфліктів	48,9	31,7	27,7	23,8	17,9	17,3	12,8	16,7	19,2	18,5	18,9	12,7	12,1	10,7	14,3	35,1
Масових вуличних безпорядків	21,2	26,9	21,4	22,9	18,6	20,9	16,1	16,2	13,4	16,3	23,3	15,9	19,4	16,6	18,6	32,9
Встановлення диктатури у країні	11,6	12,8	11,8	12,3	12,0	13,7	10,2	10,7	9,3	10,0	9,0	9,9	13,8	14,3	18,3	16,9
Напливу біженців, переселенців і прийжджких	-	-	-	-	11,0	10,7	7,4	7,4	7,8	10,1	7,6	9,2	8,9	9,8	7,4	13,9
Міжрелігійних конфліктів	-	-	-	-	8,0	10,3	6,4	6,6	8,4	7,2	7,0	6,1	7,6	5,6	8,6	12,4
Повернення до старих порядків часів застою	13,2	9,1	11,3	8,9	7,3	7,3	5,2	9,9	7,9	7,4	8,2	9,9	11,5	7,7	7,5	12,0
Іншого (чого ще?)	2,1	6,3	6,7	5,3	2,8	3,6	3,4	2,4	2,1	2,8	1,7	1,6	1,8	1,6	1,7	5,1
По-справжньому нічого не бояться	2,0	0,9	0,8	1,6	5,0	1,9	2,6	3,1	2,6	2,2	1,5	1,3	2,3	2,7	4,8	1,8

* Респонденти відзначали усі відповіді, що підходять.

Заслуговує на увагу те, що проблеми, які безпосередньо впливають на базові умови життя (зокрема, санітарно-епідеміологічна ситуація, житлові умови, споживча безпека), не розглядаються респондентами як домінуючі: зокрема, загальна оцінка холоду в квартирі як загрози, якої люди побоюються найбільше, взагалі не зросла з минулого року, а оцінки стосовно голоду, зараження загрозовими для життя інфекціями та наслідків Чорнобильської катастрофи доволі значно впали.

Напад зовнішнього ворога як загроза, якої, на думку респондентів, люди побоюються найбільше, зросла з 6,8% у 2012 р. до 59,6% у 2014 р.; міжнаціональні конфлікти – з 10,7% у 2012 р. до 35,0% у 2014 р., розпад України як держави – з 11,8% у 2012 р. до 45,9% у 2014-му. Таке стрімке зростання відбувається вперше за весь час спостережень періоду незалежності (за винятком міжнаціональних конфліктів, яких у 1992 р., на думку 48,9% опитаних, люди побоювалися найбільше).

Варто зазначити деякі відмінності в тому, як опитані в різних регіонах оцінюють головні загрози для населення. Найбільш відмінним є профіль відповідей на Донбасі, де найменше стурбовані загрозами нападу зовнішнього ворога на Україну і ризиком її розпаду як держави, однак більшу увагу приділяють економічним та соціальним ризикам, зокрема можливості зупинення роботи підприємств. Порівняно з іншими регіонами тут також набагато більше переймаються можливою проблемою голоду (42,3%). Більше за інших стурбовані перспективою холоду в квартирах опитані на Сході (34,2%).

Після 2012 р. значно зросла кількість тих, хто вибрав відповідь “насправді нічого не боюся”. У 2013 р. таких відповідей було практично стільки ж, як і у 2002 р., це майже вдвічі більше, ніж у попередньому 2012 р. Але у 2014 р. частка таких “безстрашних” також різко зменшилася в 2,5 рази.

Якщо дотримуватися думки, що страхи – це своєрідна форма існування в людській свідомості найважливіших життєвих цінностей, концентрований вираз, квінтесенція

того, що люди бояться втратити, то стає зрозумілим, що солідаризація певних груп і прошарків населення на підґрунті переживання спільних страхів є потужним чинником соціальної саморегуляції суспільства, а нехтування вивченням функціонуючих у суспільній свідомості страхів раз по раз призводитиме до “несподіваного” виникнення небезпечних для суспільної стабільності солідаритетів.

Література

1. *Гофман А.* Что такое социальная солидарность? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cogita.ru/a.n.-alekseev/andrei-alekseev-1/chto-takoe-socialnaya-solidarnost>
2. *Паращевін М.* Соціальна солідарність в українському суспільстві: тенденції змін / М.Паращевін // Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін / за ред. д.е.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2004. – С. 448–457.
3. *Красько С.* Міжгрупова соціальна солідарність як предмет соціологічного дослідження / С. Красько // Соціальні виміри суспільства : зб. наук. праць. – К., 2003. – Вип. 6. – С. 247–261.
4. *Барсукова С.Ю.* Солидарность участников неформальной экономики. На примере стратегий мигрантов и предпринимателей / С.Ю. Барсукова // Социологические исследования. – 2002. – № 4. – С. 3–12.
5. *Урсуленко К.* Соціальна солідарність: розвиток поняття в історії соціології та сучасні інтерпретації / К.Урсуленко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2009. – № 1. – С. 138–157.
6. *Урсуленко К.* Методика вимірювання соціальної солідарності в українському суспільстві. Перевірка теорії за допомогою методу моделей лінійних структурних рівнянь / К.Урсуленко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2009. – № 3. – С. 126–157.